ڊاڪٽر هدايت پريم

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي شاهه جي رسالي جو جديد تحقيقي انداز سان ترتيب ۽ تشريح ڪرڻ واري جي حيثيت سان سڃاتو وڃي ٿو. هن شاهه جي رسالي تي تحقيق دوران شاهه جي ٻوليءَ تي پڻ تحقيقي نظر وڌي آهي. رسالي جي مقدمي ۾ سنڌي ٻوليءَ تي هڪ باب ۽ هڪ باب شاهه جي ٻوليءَ جي صرفي ۽ نحوي ترڪيبن جي باري ۾ تحرير ڪيا اٿائين. هو نه صرف سنڌي ٻوليءَ جو هڪ عظيم ماهر هو پر هن کي عربي ۽ فارسي سان گڏ سنسڪرت ۽ هندي ٻولين تي پڻ مهارت حاصل هئي. سنڌ ۾ موجوده صديءَ جي پهرين اڌ جو هو هڪ بيمثال عالم هو. هن شاهه جي رسالي کي ترتيب ڏيڻ کان علاوه ٻيا چار ڪتاب به لکيا:

(۱) لنواري جا لال، (۲) نورجهان (۳) روح رهاڻ (۴) مقدمه لطيفي.

ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي ۸ مارچ ۱۸۸۴ع تي حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو. ڊاڪٽر صاحب ننڍي هوندي تمام سنهون ۽ ڪمزور هوندو هو، ۽ اڪثر بيمار رهندو هو. هن سن ۱۹۰۰ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾ داخلا ورتي ۱۹۰۵ع ۾ بي اي جو امتحان امتيازي حيثيت سان پاس ڪيائين، پوءِ ايم اي جي واسطي بمبئي جي ولسن ڪاليجن ۾ داخل ٿيو. ۱۹۰۷ع ۾ تعليم ختم ڪري ڊاڪٽر گربخشاڻي ساڳئي ڪاليج ۾ انگريزي ۽ فارسيءَ جو اسسٽنٽ پروفيسر ٿيو. نيٺ ۱۹۰۸ع ۾ ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾ فارسيءَ جي پروفيسر جي عهدي تي فائز ٿيو ۽ آخر تائين انهيءَ ڪاليج ۾ رهيو ۱۹۲۸ع ۾ لنڊن روانه ٿيو، اتي لنڊن يونيورسٽيءَ ۾ رهي ڊاڪٽريٽ ڪيائين، جنهن لاءِ

مقالو لکيائين: "انگريزي شاعريءَ ۾ تصوف". ڊاڪٽر صاحب ۱۱ فيبروري ۱۹۴۷ع تي وفات ڪئي. ان وقت پاڻ ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾ پرنسپال هو.(۱)

گربخشاڻيءَ جو اهم ڪارنامو شاهه جي رسالي جي تاليف ۽ تدوين آهي. سندس ڏنل معنائن ۽ شرح مان بخوبي پتو پوي ٿو ته هو هڪ نهايت اعليٰ پائي جو محقق ۽ عالم آهي.

گربخشاڻيءَ جي ترتيب ڏنل شاهه جي رسالي تي جن عالمن تنقيدون ڪيون تن ۾ چيئنمل پرسرام ۽ ليلارام وٺمل نمايان آهن. هنن گربخشاڻيءَ جي هن رسالي تي مکيه طور هيءُ اعتراض واريو ته گربخشاڻيءَ اٽڪل هڪ هزار کن بيت رسالي مان خارج ڪري ڇڏيا آهن، تن لاءِ ڪا به سنڌ ڪا نه ڏني اٿائين. گربخشاڻيءَ جي ڏنل معنائن تي پڻ جزوي اختلاف ظاهر ٿيا. پر ساڳئي وقت گربخشاڻيءَ جي رسالي جي تعريف، قاضي اسد الله شاهه، مرزا قليچ بيگ، پرمانند ميوارام، پيرومل، مهرچند ۽ ايچ ٿي سورلي جهڙن عالمن ڪئي.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو گربخشاڻيءَ جي رسالي جي باري ۾ چوي ٿو:

هيءَ تاليف ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تحقيقي قابليت جو ثبوت آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي پهريون محقق هو جنهن رسالي مان ڌاريو ڪلام ڪڍي ڌار ڪيو. ان لاءِ دليل ڏنائين. هر مناسب پڙهڻي اختيار ڪيائين. راڳ سنگيت جي بابت به سمجهاڻيون ڏنائين. گربخشاڻي يورپ جي عالمن جي تحقيق جو معيارڏنو هو. عرب ۽ ايران ۾ ڪيئن پئي ڪم ٿيو تنهن جي به پروڙ ڪيس هئي، ان ڪري هن مقدمه نگاري جي جديد ترين طرز اختيار ڪئي، جنهن کي پوين اختيار ڪيو، ۽ "شاهه جي رسالي" جي شرح مان گهڻو فائدو ورتائون.(۲)

ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ لکيو آهي:

گربخشاڻيءَ "شاهه جي رسالي" جي هر هڪ پاڪ جي پٺيان عام واهپي ۾ نه ايندڙ لفظن جي معنيٰ ۽ اشتقاقي اتهاس ڏنو آهي. هي ڪم محدود هوندي به خاص ڪارائتو آهي. هيءَ ملهائتو ڪم سچ

پڇ سنڌي جڳت لاءِ هڪ مٽيو آهي.[۳]

گربخشاڻيءَ شاهه جي ٻوليءَ جي باري ۾ پنهنجي راءِ هن طرح ڏني آهي:

شـاهـه جي سنڌي هاڻوڪي سنڌيءَ کـان البت ٻئي ڍول جي آهي. اهوئي سبب آهي جـو ماڻهن کي شـاهـه جي شـعـر پڙهڻ ۽ ان جي معنيٰ سمجهڻ ۾ قدري مشڪلات ٿئي ٿي. هڪڙو ته شاهه جا لفظ ۽ محاورا نج سنڌي آهن، ٻيو ته ڪيترا لفظ ۽ نحوي بناوتون اهڙيون آهن، جيڪي هاڻوڪي سنڌيءَ ۾ رواجي طور استعمال ۾ نٿيون اچن، تيون ته ڪي اهڙا لفظ ڪتب آيل آهن جن جون معنائون يا ته متروڪ ٿي ويون آهن، يا ته منجهن گهڻي تبديلي ٿي وئي آهي ۽ چوٿون ته شـاهـه جي تلفظ ۽ هاڻوڪي تلفظ ۾ البت تفاوت آهي. هاڻ ٻهرين چاڻڻ گهرجي ته سنڌي ٻوليءَجو اصل بنياد ڪهڙو آهي ۽ پڻ ڪهڙن سببن ڪـان ان ۾ ڦير ڦاريون ٿيون آهن.[۴]

گربخشـاڻيءَ سنڌي ٻوليءَ جي اصل ۽ بنيادبابت پنهنجو رايو قائم ڪيو هو ته سنڌي سنسڪرت مان نڪتي آهي. هو لکي ٿو:

سنڌي ٻوليءَ کي بگڙيل يا "فاسد سنسڪرت" ڪري چئجي ته روا آهي. يعني سنسـڪـرت لفظن ۽ نحـوي بناوتن ۾ هزارها سـالن گذرڻ ڪري اينتري ڦير ڦار ٿي وئي آهي جو سنسڪرت اڇي سنڌيءَ جي صورت ورتي آهي. سرسري نظر ڪبي ته سنسڪرت ۽ سنڌيءَ جي وچ ۾ هاڻ ڪا ظاهري طرح گهڻي مشابهت معلوم نه ٿيندي. سنسـڪرت مـان نه رڳو سنڌي، مگر هندستان جون ٻيون آرين ٻوليون جهڙوڪ گجراتي، مرهٽي، پنجابي، هندي، بنگالي، اڙيا وغيره به ڦٽي نڪتيون آهن ۽ انهن ٻولي جي هڪ ٻئي سان نهايت گهڻي موافقت آهي.[۵]

ٻوليءَ ۾ ايندڙ تبديلي جي باري ۾ گربخشاڻي پنهنجا خيال هن ريت ظاهر ڪيا آهن:

انهيءَ تبديلي جا سبب خود انساني سياءَ تي مدار رکن ٿا. رڳو خود ٻولي انسان جي حياتيءَ جو مقصد نه آهي. ٻولي فقط هڪ وسيلو آهي. جنهن جي مدد سان ماڻهو پنهنجا خيال هڪ ٻئي سان ظاهر ڪري

سگهن ٿا. ٻوليءَ جي حرفن ۽ لفظن جو اُچار ڪرڻ البت ڪشالي ڳاڙڙ آهي. آواز پيدا ڪرڻ ۾ ڪيترن عضون جي مدد گهرجي، مثلاً ڦڦڙن، نڙيءَ، چپ، ڪاڪڙي، ڪلين، ڏندن ڏائن، چپن، نڪ وغيره جي. هرڪو ماڻهو چاهيندو ته ڳالهائڻ ۾ جيئن ٿورو ڪشالو ٿئيم، تيئن چڱو. اهو آهي هڪ مول سبب جنهن جي ڪري لفظن جي اچارن ۾ بگيڙو پوي ٿو.

ٻوليءَ جي بگڙجڻ جو ٻيو هڪ قوي سبب آهي، قوم ۽ ملڪ جي تاريخ ۾ تبديلي، جڏهن ڪا ڌاري قوم ملڪ تي غالب پوندي آهي، تڏهن ٻوليءَ جي بگڙجڻ جو گهڻو امڪان ٿيندو آهي. ڌاري قوم جا لفظ روز مره جي محاوري ۾ اچي ويندا آهن. مگر انهن جو صحيح اچار ڪرڻ مشڪل ٿيندو آهي...وري جڏهن هڪڙي قوم جي ڪنهن ٻي قوم سان واپار يا ڏنڌو ڪري، لهه وچڙ ٿيندي آهي تڏهن هڪ ٻئي جا لفظ ۽ اصطلاح ٻوليءَ ۾ داخل ٿي ويندا آهن. آڳاٽي زماني ۾ سنڌ جي ماڻهن جو ملبار ڪناري جي رهاڪن ۽ عربن سان گهڻو واپار هلندو هو. جنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ انهن ملڪن جا ڪيترا لفظ ۽ اصطلاح اچي ويا آهن.(٦)

سنسڪرت جا لفظ، سنڌيءَ ۾ ڦير ڦار بعد ڪئين روپ اختيار ڪن ٿا. ان سلسلي ۾ گربخشاڻي لکي ٿو:

ڪي ڪي سنسڪرت لفظ سنڌيءَ ۾ داخل ٿيڻ بعد ڦري ٻن ٽن قسمن جا ٿي پيا آهن ۽ جدا جدا معنائون حاصل ڪيون اٿائون. مثلاً سنسڪرت جو لفظ ”ورڌ“ اهو لفظ هوبهو سنڌيءَ ۾ اصلوڪي معنيٰ سان پڻ ڪم اچي ٿو. جيئن ”ورڌ اوست“ ۾، پر وري بدلجي ”ٻڍو“ ۽ ”وڏو“ به ٿي پيو آهي، ۽ انهن ٻنهي لفظن جي معنيٰ ۾ پڻ تفاوت آهي.(٧)

اڳتي هلي گربخشاڻي لکي ٿو:

نج سنسڪرت لفظ شاهه جي سنڌي ۾ نهايت ٿورا ليندا. اهڙن لفظن کي ”تتسم“ ڪري ٿا سڏين. مثلاً: ڌَرمُ، ڪَرَمُ، پرمل وغيره. ”تتسم“ ماڻهن جي زبان ۾ ڦري ڪئين ”تدڀو“ (سنسڪرت کان

ڦريل) ٿين ٿا. تنهن جا بہ قاعداقانون مشهور پراڪرت نحوين، جهڙوڪ وَرَ رچي ۽ هيمچندر جاچ ڪري پنهنجن ڪتابن ۾ لکي ڇڏيا آهن..... تتسم ۽ تديو لفظن کان سواءِ ٻيا هڪڙي قسم جا لفظ جي سنڌي ٻوليءَ ۾ خصوصاً شاهہ جي سنڌيءَ ۾ لڀن ٿا تن کي "ديسي" ڪري ٿا سڏين، ديسي لفظ اهي آهن جي اڻ آرين جي ٻولين مان ورتل آهن.(٨)

شاهہ جي سنڌيءَ ۾ پراڪرت وارين "حالتي پڇاڙين" جون گهڻيون نشانيون نظر اچن ٿيون، جي هاڻوڪي سنڌيءَ مان يا تہ گم ٿي ويون آهن يا تہ وڃن ٿيون آهستي آهستي گم ٿينديون. انهن جي عيوض "ظرف" يا حرف جر لڳايا وڃن ٿا.

گربخشاڻي شاهہ جي ٻوليءَ جي اسمن، ضميرن ۽ ظرفن تي خوب تحقيقي انداز ۾ لکيو آهي، پر اڪثر ترڪيبن کي پراڪرت سان ڀيٽي پراڪرت جهڙيون ترڪيبون قرار ڏنو آهي. آخر ۾ بہ ائين لکي ٿو:

شاهہ جيڪي لفظ ڪم آندا آهن تن مان گهڻن جو تلفظ انهن جي اصلوڪي پراڪرت لفظن جهڙو آهي، هاڻوڪي سنڌيءَ ۾ ڪيترن لفظن ۾ هرويرو نون غنہ يا 'ه' زياده وڌي ويندي آهي.(٩)

ســـ مـــاهي مـــهـــراڻ جي پرچي نمبــر ٤-٥-٦ جلد ٢ آڪٽوبر-ڊسمبر ١٩٤٧ع ۾ عثمان علي انصاري صاحب ڪيترن لفظن جي معنائن تي گربخشاڻيءَ سان اختلاف ڏيکاريو. هت صرف هڪ مثال پيش ڪجي ٿو:

نہ وارث نہ ولهو نہ سڱ نہ سياڪو.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ 'وارث' جي معنيٰ 'اولاد' ڏني آهي، پر سنڌي زبان ۾ هڪ عورت جو وارث فقط مڙس ليکيو ويندو آهي. سڱ جي معنيٰ ڊاڪٽر صاحب ساهرو مائٽ ڪئي آهي. حقيقت ۾ اهو لفظ عزازت يا مائٽي جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. 'سياڪو' جي لغتي معنيٰ آهي، ڪٽنب قبيلو ۽ نہ سڳو مائٽ، جيئن ڏنو ويو آهي. اهو ممڪن آهي تہ هن سٽ ۾ ڊاڪٽر صاحب جون ڏنل معنائون ڪنهن حد تائين

برابر هجن، پر اهڙن لفظن جي پوري ۽ لغــتي مــعنيٰ ڏني وڃي نـ تـ پڙهندڙ مونجهاريءَ ۾ اچي ويندو.(١٠)

هن مضمون ۾ انصاري صاحب "امرڪوٽ" ۽ "عمر ڪوٽ" جي باري ۾ پڻ پنهنجي راءِ ڏني آهي تـ جيڪڏهن ڪنهن راجپوت هيءَ شـهر اڏايو هجي ها تـ ان جو نالو امر ڳڙهہ هجي ها ۽ نـ امرڪوٽ ۽ شاهہ جي رسالي جي قديم نسخن ۾ بہ "عمرڪوٽ" لکيل آهي.(١١)

ڊاڪٽر گربخشاڻي شاهہ جي رسالي تي عاليشان تحقيقي ڪم ڪري سنڌ واسين تي وڏا وڙ ڪياآهن. ان سان گڏوگڏ شاهہ جي ٻوليءَ جي ڏکن لفظن جون معنائون وڏي جاکوڙ بعد مختلف ٻولين جي لغتن مان ڳولهي ڦولهي درج ڪيون آهن. هي ڪم ڪنهن ڪارنامي کان گهٽ نـ آهي، جنهن تي سنڌ واسي سدائين فخر ڪندا رهندا.

حوالا:

١- الانا، ڊاڪٽر غلام علي: سنڌي نثر جي تاريخ ١٩٦٦ع، ص ١٢٢.
٢- جوڻيجو، ڊاڪٽر عبدالجبار: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ ١٩٨٢ع، ص ١٨٦.
٣- گدواڻي، ڊاڪٽر پرسو: سنڌيءَ جائيهہ سال ١٩٧٩ع، ص ٧٢.
٤- گربخشاڻي، هوتچند مولچند: شاهہ جو رسالو مقدمو ١٩٧٩ع، ٻيو ايڊيشن، ص ٦٢
٥- گربخشـ والو ساڳيو ڪتاب، ص ٦٤.
٦- گربخشاڻي، حوالو ساڳيو ڪتاب، ص ٦٧.
٧- گربخشاڻي، حوالو ساڳيو ڪتاب، ص ٦٧.
٨- گربخشاڻي، حوالو ساڳيوڪتاب، ص ٦٨-٦٩.
٩- گربخشاڻي، حوالو ساڳيو ڪتاب، ٧٣.
١٠- عثمان علي انصاري، مضمون "سرڳواسي ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب جو ڇپايل شاهہ جو رسالو" مهراڻ آڪٽوبر- ڊسمبر ١٩٤٧ع، ص ١٠٨.
١١- عثمان علي انصاري، حوالو ساڳيو ڪتاب، ص ١١٢-١١٣.